

تأثیر جنگ بین الملل اول بر صنعت چاپ سنگی در اصفهان

(یادداشتی از ناشر کتاب بستان السیاحه در سال ۱۳۴۲ق)

مجید غلامی جلیسه
(قم)

از آغاز ورود چاپ سنگی به ایران در سال ۱۲۴۹ق و انتشار اولین کتاب به این شیوه، یعنی قرآن مجید، این صنعت توانست بیش از یک قرن عمر کند. هرچند یک قرن عمری طولانی برای یک صنعت به شمار نمی‌رود، اما در همین صد سال هزاران جلد کتاب به این شیوه در ایران انتشار یافت و تأثیرات فراوانی در عرصه‌های مختلف فرهنگی، ادبی، هنری، اقتصادی، سیاسی و ... به جای گذاشت.

از اواخر قرن سیزدهم ق زمزمه‌های طرد این شیوه از چاپ به گوش می‌رسد و به‌گونه‌ای باید از این تاریخ به بعد را دوره بازگشت چاپ سربی نامید، چرا که ایران به جهت تعاملات سیاسی و فرهنگی با کشورهای چون انگلیس، روسیه، ترکیه و ... توانست دستگاه‌های جدید چاپ حروفی را وارد نماید. از این نوع اقدامات می‌توان به خرید دستگاه چاپ سربی توسط ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۱ق از اسلامبول اشاره نمود که با همین دستگاه روزنامه ایران برای اولین بار به صورت حروفی به تاریخ ۱۵ ربیع الثانی ۱۲۹۱ منتشر گردید. شکوائیه‌هایی که در ارتباط با مشکلات چاپ به این شیوه در آن دوران بیان می‌شده نیز بسیار جالب و قابل ملاحظه است.^۲ مسلم آن است که از اوایل قرن چهاردهم ق تعداد چاپخانه‌های چاپ سنگی رو به کاهش و تعداد چاپخانه‌های حروفی رو به فزونی نهاد.

آنچه پیش روی شما قرار خواهد گرفت دیباچه‌ای است که سید سعید طباطبایی نائینی در مقدمه کتاب بستان السیاحه آورده و ضمن آن نکات قابل توجهی در خصوص افول این صنعت در آن دوران بیان می‌دارد و از مشکلاتی که جنگ جهانی اول ایجاد کرده بود سخن می‌گوید.

ناشر

ناشر این کتاب سید سعید بن نصرالله بن سعید طباطبایی نائینی (۱۲۹۳ - ۱۳۷۸ق) است که از جمله فعالان حوزه فرهنگ و نشر آثار در حوزه اصفهان بوده و از وی با عنوان پدر فرهنگ نوین اصفهان یاد شده است. وی از جمله مؤسسان مدارس جدید در اصفهان بوده و حدود ده مدرسه جدید در اصفهان بنا نهاده که از مهم‌ترین آنها مدرسه گلپهار است.^۳ وی علاوه بر تأسیس این مدارس یک کتابخانه نیز در اصفهان دایر نموده^۴ و در عین حال کتابخانه مسجد گوهرشاد را نیز به سال ۱۳۳۲ش بنا نهاده است. وی تا آخر عمر خود مجرد بوده و در همان سال‌ها در مشهد رحل اقامت گزیده و در همان شهر از دنیا رفته و در حرم مطهر علی بن موسی الرضا (ع) به خاک سپرده شده است.

^۱ ناصرالدین پروین، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۹، ۱: ۲۰۰.

^۲ جهت اطلاع، نک: همان، ۲: ۷۴۱.

^۳ از جمله مدرسی که مرحوم سید سعید طباطبایی نائینی تأسیس کرده و یا در تأسیس آنها مشارکت داشته است می‌توان به مدرسه نوریه به سال ۱۳۲۷ق باکمک شیخ ابراهیم دری در محله دروازه حسن‌آباد؛ مدرسه ترقی به سال ۱۳۲۸ق در محل درب امامزاده؛ مدرسه گلپهار در اوایل سال ۱۳۳۱ق در محله گلپهار؛ مدرسه احمدیه به سال ۱۳۳۶ق و مدرسه انانث گلپهار به سال ۱۳۳۴ق در محله گلپهار اشاره نمود. جهت اطلاع بیشتر، نک: سالنامه معارف اصفهان، سال تحصیلی ۱۳۱۳ - ۱۳۱۴، اصفهان: مطبعة عرفان: ۸، ۹، ۱۳.

^۴ این کتابخانه وابسته به چاپخانه و مدرسه گلپهار و زیر نظر سید سعید طباطبایی نائینی اداره می‌شد و مرکز خرید و فروش انواع کتب خطی و چاپی نیز بود. این کتابخانه در خیابان سپه قرار داشته است (فاطمه قاضیها، «اسنادی از کتابفروشان در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران ۱۳۲۷ق = ۱۳۱۸ش» در: کتابفروشی، به خواستاری ایرج افشار، تهران، ۱۳۸۳، ۱: ۴۵۳).

چاپخانه

چاپخانه گلبهار یکی از با سابقه ترین و فعال ترین چاپخانه های شهر اصفهان است. این چاپخانه به جهت قرار گرفتن در محله گلبهار بدین نام مشهور گردیده است. محله گلبهار از یک سمت به میدان نقش جهان و از سمت دیگر به محله یزدآباد و نیم آورد متصل بوده است. در بیشتر کتب تاریخ اصفهان آورده اند که سید سعید طباطبایی نائینی بعد از آنکه دبستان گلبهار را به سال ۱۳۳۱ق تأسیس نموده به جهت نیاز دانش آموزان به کتب درسی اقدام به تأسیس مطبعه گلبهار نموده است. اما به نظر می رسد مؤسس اولیه این چاپخانه سید محمد گلبهاری بوده است و سید سعید طباطبایی نائینی در ابتدای راه اندازی این چاپخانه به عنوان دستیار و یا سرمایه گذار و مصحح در آنجا مشغول به فعالیت بوده است و بعد از چندی که اقدام به تأسیس مدارس جدید در اصفهان می نماید و به دنبال آن نیاز به چاپ و نشر کتب درسی از جمله اولویت های وی می گردد، در صدد افزایش همکاری با این چاپخانه بر می آید و فعالیت های گسترده تری را در راستای چاپ و نشر کتاب با این چاپخانه سامان می دهد. مطابق احصایی که نگارنده نموده است در این چاپخانه حدود ۱۰۰ عنوان کتاب به چاپ رسیده است. اولین کتابی که در این چاپخانه منتشر شده است اصول العقاید و جامع الفوائد محمد هادی بن محمد بن مطهر سبزواری اصفهانی است که به خط محمد حسن سبزواری و به اهتمام سعید بن نصرالله بن سعید طباطبایی نائینی مشهدی به سال ۱۳۱۴ق در ۳۲۳ صفحه به قطع رحلی به چاپ رسیده است. این کتاب مهور به مهر «مطبعه گلبهار» می باشد که هم در صفحه عنوان و هم در صفحه اتمام کتاب آمده است. آخرین کتابی که توسط این چاپخانه به چاپ رسیده گنجینه الاسرار عمان سامانی است که به سال ۱۳۸۲ق (۱۳۴۱-۱۳۴۲ش) در ۱۲۰ صفحه به قطع رقعی منتشر شده است.

کاتب

کاتب این کتاب محمد حسن بدری حسینی اصفهانی است که از جمله خوشنویسان و نویسندگان فعال اصفهان بوده و آثار فراوانی به خامه وی در چاپخانه های آن شهر، به ویژه چاپخانه گلبهار، به چاپ رسیده است. از سخن سید سعید طباطبایی نائینی بر می آید که وی نسخ نویسی ماهری بوده و در نستعلیق نویسی آن گونه که باید دستی نداشته است.

از وی تألیفاتی نیز موجود است که از آن جمله می توان به کتاب دستور انشاء یا منشأ الانشاء اشاره نمود که به سال ۱۳۵۱ق (۱۳۱۱-۱۳۱۲ش) در چاپخانه گلبهار به چاپ رسیده است و کتاب جاده سعادت که مجموعه حل المسائل حساب و انشاء می باشد که با همکاری جواد نحوی توسط کتابخانه سعدی اصفهان به چاپ رسیده است.

* * *

[متن] دیباچه

کتاب^۵ ریاض السياحه^۶ و بستان السياحه که بهترین کتبی است که برای استفاده تاریخ و جغرافیای محال نامی ایران نوشته شده، در این زمان نظر به کمی بستان السياحه و طبع نشدن ریاض السياحه بعضی از دوستان خواهش تجدید طبع بستان السياحه و طبع نمودن ریاض السياحه را نمودند.

این جانب هم بر حسب آنکه بر آوردن مسئول دوستان را از اهم واجبات دانسته، دامن همت بر کمر زده در صدد برآمدن از گوشه و کنار تفحص نسخه ریاض السياحه را نمودم تا آنکه به دست آورده و به شرایطی نسخه را دادند. پس آن که خواستم بنویسم مصادف شد با سختی و گرانی فوق العاده که منجر شد به آنکه در اصفهان کاتبی نماند که بتواند استنساخ نماید. بالاخره اجبار مرا وادار نمود به آنکه کاتبی که هیچ خط نستعلیق ننوشته

^۵ کذا. صحبت از دو کتاب جداگانه است.

^۶ این کتاب قبل از بستان السياحه در سال ۱۳۳۹ق در چاپخانه گلبهار و با مقدمه اسدالله گلپایگانی و به خط محمد حسین بن محمد اسماعیل خوانساری در ۳۴۷ صفحه به چاپ رسیده است.

و فنّ او نسخ نوشتن بود نسخه را استنساخ نماید.

بعد از آنکه نسخه تمام شد طبع نسخه به اندازه‌ای سخت و دشوار شد که از مسئله اول هزار درجه زیادتر. مطبعه‌های سنگی به‌کلی از میان رفت (مطبعه محمودیه) (مطبعه فرهنگ) (مطبعه گلبهار). پس از مدتی زحمت مطبعه سنگی ناقصی گلبهار توانست به کار اندازد، اما به چه حال؟ روزی نیم سنگ الی یک بند کاغذ طبع می‌نمودند و علت ضعف بنیه و عدم قوت بود. تا آنکه پس از مدتی تحمل و صبر برای آنکه اعضا... (؟) مطبعه منحصر بود هر سنگی دو تومان تمام می‌شد. از طرف دیگر کاغذ بندی هفت تومان قیمت پیدا کرد و علت جنگ بین‌المللی بود که لطمه بزرگی به تجارت وارد آورد.

مجملاً چون عزم کرده بودم که نسخه را طبع نمایم از هیچ صدمه و زحمتی خسته نشدم و خود را کنار نکشیدم و همواره در صدد علاج بودم. دیدم چاره‌ای نیست جز آنکه ماشین سنگی وارد نمایم و الاً تمام شدن این دو نسخه با این مدت زیاد می‌خواهد. بدبختانه پس از آنکه ماشین سنگی وارد کردم با خسارات فوق‌العاده اول زحمت و مصیبت شد، زیرا عاملی که بتواند عیب و نقص ماشین را بفهمد در اصفهان نبود. بعد از چهارده ماه صدمه و خسارت و زحمت به تجربه از ماشین اطلاع پیدا نمودند و مشغول طبع شدم. پس علت بدکاغذی و بدخطی ریاض السياحه علل فوق بود. خدا می‌داند چه قدر زحمت و خسارت کشیدم تا آنکه این نسخه را به طبع رسانیدم.

و اما بستان السياحه فعلاً نقص و عیبی در طبع آن تصور نمی‌شود، جز آنکه کاغذ نمره شش روسی و غیره که برای کتاب خوب است تا به حال به ایران نیاورده‌اند، فعلاً با کاغذ انگلیسی مشغول طبع شدم. هرگاه کاغذ خوب بیاورند نعم المطلوب، و الاً آقایان عذر کاغذ را قبول خواهند فرمود. التماس دعا دارد.

حاج سید سعید طباطبائی نائینی، ۱۳۴۲

* * *

پنج سال بعد از انتشار کتاب بستان السياحه، یعنی به سال ۱۳۴۷ق، از قرار معلوم اوضاع مملکت ایران آرام می‌گیرد و امکانات و ادوات لازم جهت ادامه حیات چاپ سنگی به نحوی بهتر فراهم می‌گردد. اما در همین سال‌ها نیز چاپخانه‌ها دچار فقدان نیروی انسانی متخصص اند و کاغذ خوب آن‌گونه که باید هنوز در مملکت ایران به قدر کافی یافت نمی‌شود. در این سال‌ها چاپ سنگی نیمه جانی می‌گیرد، اما این شیوه از چاپ دیگر آن‌گونه که باید جایگاه خوبی پیدا نمی‌کند.

در صفحه خاتمه کتاب ذخیره المعاد و خیر الزاد لیوم التنادنگاشته محمدباقر بن محمدجعفر فشارکی اصفهانی (۱۲۵۱-۱۳۱۴ق) که در چاپخانه گلبهار و به همت حاج سید سعید طباطبائی به چاپ رسیده آمده است:

تمام شد کتاب مستطاب ذخیره المعاد از تألیفات حجة الاسلام و المسلمین آقای آخوند ملا محمدباقر فشارکی - طاب الله ثراه - در عهد دولت ابدمدت سلطان السلاطین، اعلی حضرت قدر قدرت قوی شوکت، شاهنشاه کل مملکت ایران - خلد الله ملکه و اید الله جیشه - در دارالسلطنة اصفهان - صینت عن الحدثان - به سعی و اهتمام آقای حاج سید سعید طباطبائی در دارالطباعه گلبهار به دستگیری بعضی از کارکنان ناشی جدیدالورد طبع شد و علت، نبودن استاد ماهر در این فن بود. امید است از این به بعد کتاب‌ها بهتر از این به طبع رسد، زیرا هم کاغذ خوب مهیا شده و هم باسمه چی ماهر در این فن گردیده‌اند. فعلاً نسخه انسان و حضرت سید الشهداء و نسخه تاریخ کرمان با بعضی محسنات و نسخه مقامات حمیدی تصحیح شده و خمسة نظامی با کاغذ و خط اعلا تحت طبع است. از قارئین محترم امید است نظر به بدی چاپ این کتاب و بدی کاغذ آن نکنند، زیرا وقت طبع کاغذ خوب در ایران موجود نبود و علت... (؟) معاذیری بود که ذکر شد.

به تاریخ ۱۴ شهر ربیع‌الاولی ۱۳۴۷

نامه‌های پستان

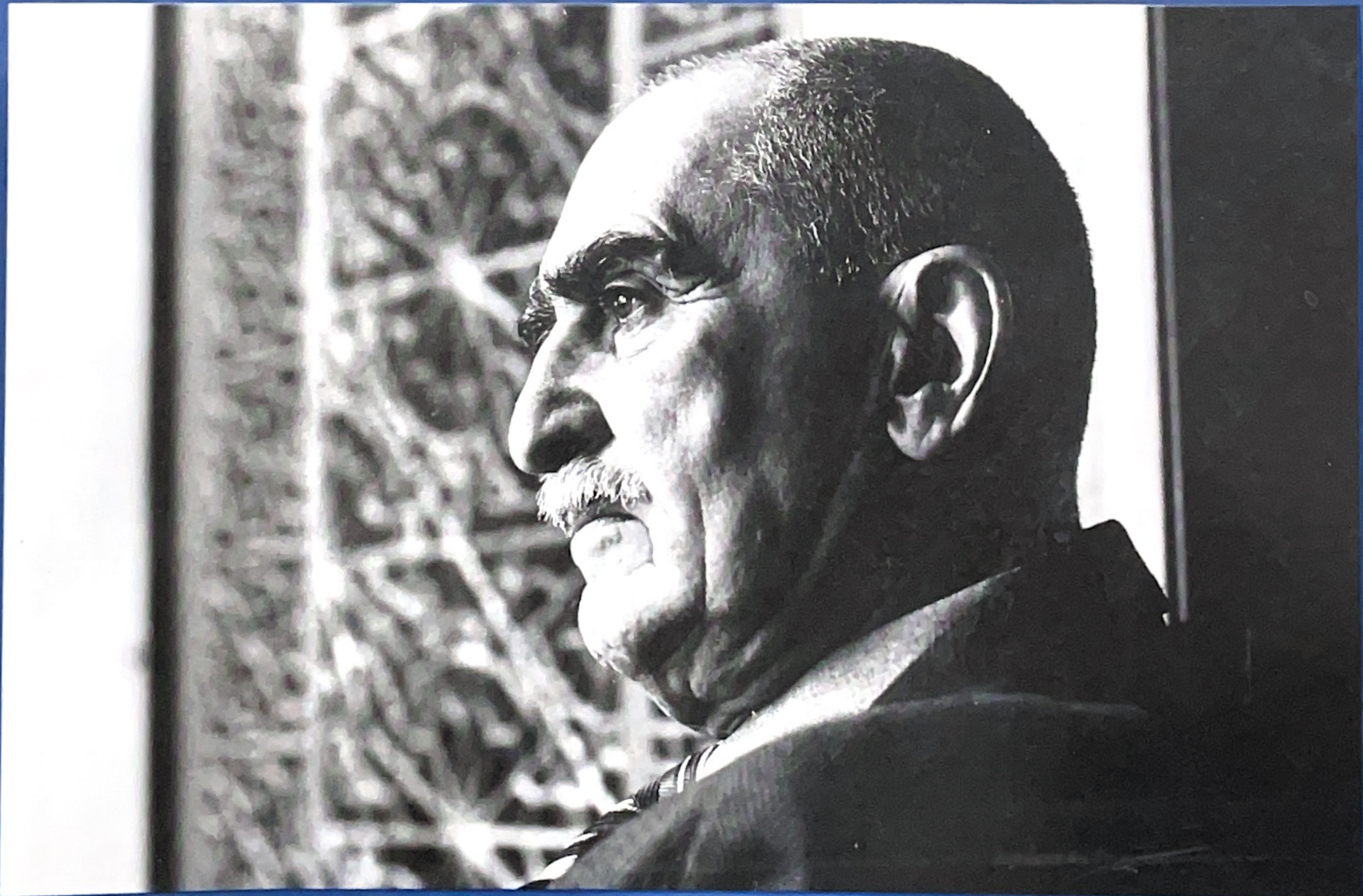
سال یازدهم، ۱۳۸۹، دفتر ۱۷

۳۰۰ صفحه - ۸۰۰۰ تومان

(تاریخ انتشار: فروردین ۱۳۹۰)

ن. مطلبی کاشانی • تأثیر جنگ بین‌الملل اول بر صنعت چاپ سنگی در اصفهان:
 م. غلامی جلیسه (قم) • بی‌انصافی کاتب و نبود دستگاه چاپ در مملکت ایران:
 میرزا علی‌خان حجازی • پاره‌های نسخه‌شناسی (۴۰-۴۵): ا. افشار • مهر کتابخانه
 شاهرخ تیموری: ر. جعفریان • مجد مذہب یزدی: ع. صفری آق‌قلعه • قرآن
 هفده‌من: م. ص. میرزا ابوالقاسمی (شیراز) • بررسی دیگری از دستویس بی‌تاریخ
 شاهنامه: ج. خالقی مطلق (هامبورگ) • چند نکته درباره مقاله «بررسی مجموعه
 شمس حاجی دولشاه شیرازی»: م. رحیم‌پور • غرالتیر ابومنصور ثعالبی:
 ع. صفری آق‌قلعه • ابزار صحافی یا آتش‌زنه؟: مح. اسلام‌پناه (کرمان) • درباره سطریندی
 نسخه‌های تفسیر کتاب‌الله و اشاره‌ای به نقش متن و تعلیقات در صفحه‌آرایی
 نسخ خطی: م. عمادی حائری • چهار یادداشت درباره بعضی مقالات پیشین:
 ب. فیروزبخش • قطعه خط درویش عبدالمجید یا سیدعلی نیز شیرازی؟: غ. مشعشی
 • درباره «مقام سلخات»: ع. نویدی ملاطی • کاغذ آکلیسری: ع. ر. امامی • آثار
 وصال شیرازی با تاریخی پس از زمان وفاتش: ح. ر. قلیچ‌خانی • نکته‌هایی از شاهنامه
 سن ژوزف بیروت: س. آیدنلو (اورمیه) • نسخه‌برگردان «تاریخ و صاف»: ع. ر. امامی
 • (Oleg Fedorovich Akimushkin (1929 - 2010): F. RICHARD (Paris)

رسالة بوقلمون در رنگ‌ها (ترجمه قدیمی بخش رنگ‌ها از کتاب عمدة الکتاب):
 ن. مطلبی کاشانی • یادداشت‌های آثار خوشنویسی و نقاشی دو مرقع سلطان یعقوب:
 ی. سه‌کی (توکيو) • شیوه نوشتار در دست‌نوشته خردنامه (کتاب ۵۰۴ و ۵۱۰ ق):
 د. کارگر (اویسالا) • «طریقه سیاق استیفائی» مغولی در متون تاریخی فارسی عصر
 ایلخانی (مقاله ناتمام): ا. افشار • بررسی سفینه انیس‌الخلوة و جلیس‌السلوة
 (گردآورده مسافر بن ناصر الملطوی؛ حدود ۸۰۰ ق): م. افشین‌وفایی و ا. مرادی
 • نسیم‌الربیع صوفی سمرقندی، ترجمه قدیم ربیع‌الابرار زمخشری (نسخه خط مترجم:
 کتابت ۷۸۱ ق): ع. نویدی ملاطی • آزمایش‌های فنی اولیه بر روی رنگ‌های
 به‌کاررفته در نسخه خطی اندرزنامه اکاپوسنامه: ر. گتنز، ترجمه ر. بهادری
 • گله درویش عبدالمجید از خط‌شناسان بی‌وقوف بی‌انصاف • مطایبه‌ای با
 میرزا محمدابراهیم صحاف در قالب ذمه‌نامه‌چه • هزینه خرید کتاب و صحافی
 کتاب‌های مدرسه مروی • سند فروش چند مرقع و کتاب خطی • شکوائیه میرزا
 محمدحسین عمادالکتاب • عریضة فتحعلی حجاب شیرازی به ناصرالدین شاه قاجار
 • دو نامه به مهدی بیانی: ا. ف. آکیموشکین • نامه محمد قزوینی به محمدعلی
 فروغی (درباره سه نسخه خطی کلیات و گلستان سعدی، کتابت ۷۳۰، ۷۶۴ و ۷۸۶ ق):

ایرج افشار (۱۳۰۴ - ۱۸ اسفند ۱۳۸۹)

دریغ!

حاج این دفتر هنگامی بان گرفت که سادگدار معوی و حامی بزرگ آن استاد ایرج افشار به جهان دیگر رهسپار شد. ناگه بر باد بود آن استاد نسخه‌شناس به دو دفتر آینده موکول خواهد شد. بروردگارا! او را از امرزش بیکران خویش بهره‌ور ساز و شادی روان بدو ارزانی فرما.